

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

УДК 165.65(092):165.742:[341.21]

Н.В. Год

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, Україна

СОЦІАЛЬНО-КРИТИЧНІ МОТИВИ В ТВОРЧОСТІ ГУМАНІСТА ЕРАЗМА РОТТЕРДАМСЬКОГО

Стаття присвячена питанню про соціальний критицизм Еразма Роттердамського та його уявленням про ідеальну державу. Проаналізовані основні трактати гуманіста. Автор доходить висновку, що Еразм був ворогом нерівності та пропонував правителям підтримувати «мир і злагоду» в державі.

У творах Еразма Роттердамського, видатного гуманіста епохи Відродження, ученого, філософа й теолога, блискучого знавця латинської мови та перекладача класичних текстів, знайшлося місце для критичного аналізу свого часу, реального зображення суспільних вад і роздумів про шляхи їх подолання. Здавалося, що автор «Похвали Глупоті» та «Розмов за просто» (збірки діалогів на теми повсякденного життя) цілком занурений у лінгвістичні студії і філософсько-релігійні проблеми, живе у «вежі зі слонової кістки» (такими загалом уявляли гуманістів). Але, як з'ясувалося, він був уважним спостерігачем повсякденного життя, тонким і проникливим його критиком. Твори Еразма (і не лише вищеназвані) цінні для історика тим, що дають своєрідний портрет епохи, побуту, звичаїв, соціальних відносин першої половини XVI століття, яке увійшло в історію як «століття Еразма».

Дослідники відзначали значущість соціально-критичної теми в творчій спадщині Роттердамського (А. Немілов, М. Смірін, Л. Урманова та ін.), однак увага зверталася головним чином на безсмертну «Похвалу Глупоті» – «сатиричне дзеркало епохи». Малодослідженими залишалися його «Адагії» (коментарі до прислів'їв), «Виховання християнського государя», педагогічні твори. До того ж, не завжди чіткою, обґрунтованою й переконливою була оцінка поглядів Еразма, часто наголошувалося на їх утопічності, не розкривався достатньою мірою їх зв'язок із соціально-економічними процесами в Європі.

Еразм Роттердамський – і це важливо враховувати в нашій темі – був вихідцем із незаможної сім'ї, позашлюбним сином священика, що не могло не відбитися на його характері та майбутній долі. Йому довелося самотійно торувати шлях у науку, нерідко зазнаючи злиднів, приниження, гостро відчуваючи залежність від волі можновладців. Проте таке становище характерне для більшості гуманістів, особливо для тих, хто працював при дворах знаті, залежав від них і матеріально, і морально [1, с. 88]. «Мода на гуманізм», прагнення великих і малих правителів збагатити свій двір митцями, філософами, письменниками, використати нову інтелігенцію як вихователів, наставників, радників обумовила значною мірою її залежність від примх аристократів і розбещеності дітей. Потрібні були сильна воля та твердий характер, щоб залишитися самим собою в цих нелегких умовах. Еразм належав до тих, хто не зігнувся під тягарем життя, зберіг самотійність суджень, здатність протистояти тиску обставин. Незаконнонароджений син священика став «князем науки», «наставником Європи», першим і загально-визнаним лідером європейської «республіки вчених».

На ранньому етапі його життя, коли відбувалося становлення гуманістичного світогляду мислителя, Еразм зосереджував увагу на релігійно-філософських і морально-етичних проблемах, відкривав Античність, прагнучи поєднати її з християнською традицією. Підсумком багаторічних пошуків гуманіста став «Енхірідіон», де виклада-

лася «філософія Христа» – світоглядна основа «християнського гуманізму». Соціальні проблеми трактувалися у нього в традиційно релігійному дусі: протиріччя між душею і тілом викликають низку вад – жадобу, хтивість, прагнення до розкоші, перебільшену увагу до матеріального на шкоду духовному. Вихід – у приборканні пристрастей, що псуєть волю християнина. «Любов до насолоди, обумовлену двоїстістю природи людини, наявністю в ній матеріального начала, необхідно, – переконаний гуманіст, – спрямовувати в духовне русло, а низькі задоволення – замінювати високими (“Думайте про гарне”, – цитував Еразм апостола Павла)» [2].

Але ренесансний мислитель навіть у цьому теологічному творі не виступав проти права людини на багатство, задоволення матеріальних потреб. Він із самого початку сповідував принцип «нічого надмірного», тобто проводив межу між скромним достатком і накопиченням. Свою думку гуманіст підтверджував посиланням на Святе Письмо, христові заповіді братерства та взаємодопомоги («одне тіло, один дух»). Із величезним обуренням Еразм говорив про багатіїв, які витрачають кошти на власне задоволення й не помічають злиденного стану своїх братів. Проте проблема автором «Енхирідіону» вирішувалася лише в моральному плані, шляхом проповіді християнського ідеалу спільного життя.

При цьому слід враховувати, що генезис християнсько-гуманістичного світогляду відбувався значною мірою під впливом флорентійського неоплатонізму, пропагандистом якого був італієць М. Фічіно. Останній посилався на Платона, який у роботі «Держава» виклав власне бачення ідеального суспільного устрою, і, на противагу Аристотелю, ратував за спільність майна («*communione omnium*»). Фічіно привернув увагу читачів до цього твору такими словами: «Мені відомо, що знайдуться люди, які очікують від нас апології... Однак нехай почитають мого Платона, і почитають уважно, і поміркують без упередженості...» [3, с. 67]. Італійський гуманіст мав великі сумніви, що ідея спільної власності буде схвально сприйнята сучасниками. Тому консолідуючим уважав поняття «дружба», запозичене з античної та ранньохристиянської літератури. Воно визнавалося багатьма ренесансними мислителями найдосконалішим засобом соціальності.

Із платонізмом і неоплатонізмом Еразм познайомився у Франції, куди для продовження освіти прибув у 1495 році. У ході дружніх бесід із паризькими інтелектуалами – Фіше, Тардифом, Гагеном – він отримав новий імпульс для реалізації поставленої мети – синтезувати християнську та античну культурні традиції. Це прагнення гуманіста відчувається вже у «Промові, присвяченій доброчесності» (1499), у «Енхирідіоні». Проте питання, що нас цікавить, у цих творах належного місця не знайшло. У «Адагях» (1500) гуманіст активно розробляв проблему: «В друзів усе спільне». «Оскільки немає іншого, більш повчального й уславленого, ніж це, то нехай нею щасливо розпочнеться огляд адагій» [1, с. 71]. Він навів низку прикладів, коли платонівське «*communione omnium*» трактувалося як «дружба», цитував для підтвердження своїх думок Еврипіда, Теренція, Цицерона, Авла Гелія та інших. Мислитель переконаний, що актуальним для держави є здійснення принципу «в друзів усе спільне». Щасливою і стабільною, продовжуючи ідею Платона, Еразм назвав ту державу, де не чути слів «мое» і «твое» [1, с. 72].

Питання про спільну власність, що лежало в основі соціальних уявлень, виявилось дуже складним для ренесансних гуманістів. У той же час «дружба», «товаришування» прийшлися їм до вподоби, стали своєрідним девізом і принципом для нових соціальних стосунків. Проте деякі з мислителів пішли далі. Поміж них був товариш і соратник Еразма, його «духовний близнюк» – Томас Мор. Роттердамець познайомився з ним у Лондоні під час свого першого візиту до Англії (1499). Виходець із заможної сім'ї, Мор цікавився Античністю, вивчав грецьку мову та був учасником оксфордського гуртка Дж. Колета. Він захоплювався ідеями італійського гуманіста Піко делла Мірандоли, «знавця всіх наук». Мору так само були притаманні соціально-критичні настрої, що жилилися особливостями англійського життя початку XVI століття. А це був насправді трагічний період в історії країни, час глибоких і швидких змін у господарстві. У Англії тоді роз-

почалася аграрна революція, яка фактично призвела до знищення селянства та спричинила бідкування народу. Згодом Мор змалює в «Утопії» яскраву картину соціальних протиріч і несправедливості, що обрушилися на його голову. «Відтак як один ненажера, жорстока язва вітчизни, знищує межі ланів... він викидає геть орендарів, позбавляє їх або опутує шляхом обману, насильством, навіть їх власного майна...» [4, с. 245]. Тисячі злидарів разом із сім'ями заповнили внутрішні шляхи сполучення в країні, шукаючи шматок хліба. З іншого боку, зростали величезні багатства, посилювалася соціальна поляризація, моральна деградація суспільства, злочинність. Влада відповіла народові «кривавим законодавством». Бездомних людей жорстоко карали, навіть за дрібну крадіжку починалася смертна кара. За часів Мора, за Генріха VII, на одній шибениці вішали нерідко по декілька чоловік, щорічно до двох тисяч, а за Генріха VIII, як повідомляють історичні хроніки, було страчено 72 000 осіб [5, с. 162]. Усе це не могло не викликати обурення та співчуття до простого народу в передових колах гуманістів. Вустами Рафаїла Гитлодея Мор висловив, здається, власну позицію: потрібно припинити «обгороджування», повернути землю селянам, відновити обробіток ланів, повернути землеробство в нормальне русло, приборкати паразитизм багатіїв, тим самим подолавши соціальні негаразди [4, с. 247]. Але більш доцільною йому видавалася інша думка співрозмовника – тільки знищення приватної власності здатне розв'язати клубок протиріч, забезпечити «рівномірний та справедливий розподіл засобів існування». «Якщо вона залишиться, у найбільшій та найкращій частині людства назавжди збережеться гіркий та неминучий тягар скорботи» [4, с. 266].

Розуміючи, що такий радикальний рецепт навряд чи буде підтриманий суспільною думкою, Еразм усіяко пом'якшував враження від «Утопії». У листі до Ульріха фон Гуттена від 23 липня 1519 року він наголошував на тому, що книга Мора є лише прагненням показати, з яких причин занепадають держави. У той же час він мав на увазі лише Британію, яку добре вивчив і знав [5, с. 70]. Більше того: як показало дослідження А. Штеклі з історії публікації «Утопії», Роттердамець виявив надзвичайну обережність під час її першого видання в Лувені [6, с. 110]. Сучасники високо оцінили «Золоту книжечку». Чимало гуманістів сприйняли всерйоз і її соціалістичну ідею, в якій бачили подальший розвиток вчення Платона та його християнсько-етичної доктрини. Що стосується самого Мора, то поряд із гордістю за свій твір в його листах прозвучали й інші мотиви. Одного разу гуманіст зауважив, що «...цю книгу можна було б назавжди залишити на тому самому острові» [6, с. 103]. Очевидно, він усвідомив утопічність висловлених ним ідей.

Для розуміння соціально-критичних поглядів Еразма проаналізуємо його «Похвалу Глупоті» – видатний твір, написаний раніше від «Утопії» у 1509 році. Питання про приватну власність як джерело всіх бід у ній не стояло, проте була запропонована широка панорама проблем тогочасного суспільства, сатиричний опис його стану. Про бідкування та негаразди Еразм веде мову з позицій «філософа, який сміється» (Демокрит). «Якщо поглянути на наш світ із висоти небес, як дивиться Юпітер, можна побачити, скількома бідами наповнене життя людське... Скрізь мед отруюється жовчю..., скільки зла завдає людина людині. Бідність, ганьба, безчестя, тортури, заколоти, зрада, злослів'я, тяжби, брехня...» Проблем у смертних більше, ніж піску у морі. Складається враження, писав Еразм, що «...Глупота створює держави, підтримує владу, управління й суд. Та й що ж таке життя людське, як не забавка Глупоти?» [7, с. 160, 164].

Критика Еразма досить своєрідна. Протиріччя й негаразди життя викриваються не особисто автором, а Глупотою, за якою прихований «здоровий глузд». Дістається всім – королям і придворним, ученим і священикам, верхівці кліру і простим монахам, політикам і філософам, юристам, лікарям і астрологам, граматикам і схоластам, батькам і дітям тощо. «Я не стану аналізувати тут один за одним усі стани: це було б надто довго. Буду говорити про тих, хто шанованіший, решта – на ваш розсуд. До чого, справді, займатися черню, яка, без сумніву, вся цілком мені підвладна?» Проте зрозуміло одне: люди неспроможні облаштувати життя, правильно організувати соціум і тому викликають

лише сміх. «Ви не повірите, яку розвагу, яку забавку дають щоденно люди богам, які звикли присвячувати тверезі післяполуденні години вислуховуванню людських суперечок та обітниць... Боже безсмертний, що за спектакль ця жартівлива возня дурнів!» [7, с. 185]. Еразм вустами Глупоти спрямовував вогонь критики проти того, що йому здавалося найбільш актуальним. Чи не найпершим об'єктом сарказму автора було дворянство, яке хизується своїм благородством. Знатні дворяни скрізь виставляють скульптури предків, рахують дідів і прадідів, «...хоча самі недалеко відійшли від безсловесних істуканів». Королі запевняють, що чесно виконують свій обов'язок, хоча насправді «ретельно займаються полюванням, розводять породистих коней, торгують собі в прибуток посадами суддів і вигадують щоденно нові засоби, як відняти в городян їх майно та передати його у власну скарбницю...». Верхівка церкви матеріально живе не так, як заповідав Христос. Мудреці живуть у бідності. Купці, лихварі наживаються на народі. Світом правлять гроші. «Коротко кажучи, до кого ти не звернешся – до первосвящеників, монархів, суддів, чиновників, друзів чи ворогів, до великих або малих світу цього, – скрізь потрібні гроші...» [7, с. 178, 204, 206, 211]. Нарешті, Еразм постійно говорив про Філавію – гордість, самозакоханість, егоїзм людей, що заважає їм жити в мирі та злагоді.

Із часом соціальна критика у творах Роттердамця стає більш зрілою, ґрунтовною, конкретною. У період апогею його творчості з'явився трактат «Виховання християнського воїна» (1516). Уже сама назва твору налаштовує на думку, що автор збирається говорити не стільки про виховання як таке, а про функції князівської влади в соціально-політичному контексті.

Головним завданням будь-якої влади, на його думку, є підтримання стабільності, досягнення злагоди, подолання соціальних протиріч. Еразм наголошував, що для цього необхідно знати реальний стан справ, урахувати найменші прикмети невдоволення підлеглих, знаходити рішення, виходячи з кожної конкретної ситуації. «Уже стародавні письменники поділяли всі прийоми управління державою на мистецтво двох видів – мистецтво війни та мистецтво миру, і перша й особлива турбота державця – засвоїти ті прийоми, що стосуються мудрого управління в мирний час, до якого слід завжди прагнути, щоб ніколи не було потреби у війні» [2, с. 68]. Аналізуючи причини порушення соціальної рівноваги, Еразм вказував на характерну для тогочасної влади практику «непомірних поборів» із громадян: «...є такі люди, які нічого іншого при державцях не роблять, як тільки знаходять нові підстави, щоб витягти з народу якомога більше, і вірять, що вони піклуються про благо державця...» [2, с. 76]. Проте, на думку Еразма, саме у такий спосіб розхищується фундамент, на якому тримається влада монарха, і накопичується соціальне невдоволення.

Податкова політика, переконаний мислитель, повинна бути розумно обґрунтованою, її тягар повинні нести перш за все заможні верстви. Адже багатих можна таким чином спонукати до ощадливості, а «...шттовхати бідноту до голоду та петлі і не по-людяному, і небезпечно» [2, с. 76]. Еразм був противником надмірної майнової нерівності. Він радив стежити, щоб багатство не накопичувалося в руках кількох власників. Гуманіст неодноразово наголошував, що бідний громадянин не може бути корисним державі, а багатий не схоче приносити користь. Правильним був заклик Еразма зменшувати видатки на утримання влади, а податками обкладати «варварські іноземні товари», предмети розкоші (шовк, пурпур, прянощі, дорогоцінне каміння тощо). «Адже незручності відчують тільки ті люди, статок яких може це винести; вони не будуть доведені до зубожіння цією втратою...» [2, с. 78].

Відбиваючи соціально-економічні зміни часу, коли зароджувалися нові господарські форми, йшло первісне нагромадження капіталу, Еразм підкреслював роль держави в цьому процесі, говорив про необхідність створювати собі опору не лише в середовищі родовитої знаті, паразитичний спосіб життя якої був усім відомий, а й серед працюючих дрібних власників-ремісників. «“Корисні ремесла” більше заслуговують на схвалення й пошану, ніж дворянська шляхетність», – заявляв він [2, с. 83].

Тогочасне дворянство, на думку мислителя, загалом розбещене, зіпсоване, нічого не розуміє в корисних науках, веде паразитичний спосіб життя, вдається до військових авантур, загарбань тощо. «Чому цей рід людей ставлять вище чоботарів і землеробів? – запитував Еразм і додавав: немає нічого ганебного в тому, що діти заможних городян, а також патрицій, вивчають “мистецтва” (ремісничу справу), працюють наполегливо. Ці професії стануть їм у нагоді та підтримають у життєвих обставинах» [2, с. 84]. Ці слова гуманіста засвідчують повагу до людей праці, особливо фізичної. Вони підтверджують, що Еразм достатньо чітко зрозумів основне завдання державної політики – підтримати бюргерство, у середовищі якого народжувався ранній капіталізм. Він також орієнтував державця на економне витрачання коштів, обмеження витрат на двірцеві потреби – бенкети, розкішний одяг, утримання придворних тощо. Гуманіст застерігав, що неприпустимо продавати посади за гроші, необхідно боротися з корупцією чиновників, зловживаннями посадовців. Ощадливість понад усе – таким був заклик Еразма, особливо актуальний на початковому етапі буржуазного підприємництва.

Низка пропозицій спрямувалася мислителем і на подолання бідності. Саме в ній гуманіст бачив джерело нестабільності, соціальних негараздів, повстань і бунтів. Еразм підтримував благодійність, правовий захист незаможних верств. Держава повинна зрозуміти, що бідняк вимагає більшої допомоги, тому «...нехай людяність законів відшкодує те, у чому їх обійшла доля» [2, с. 85]. Вплив «Утопії» Мора і змальованої в ній картини «кривавого законодавства» в Англії тут простежувався достатньо чітко. З іншого боку, говорячи про закони, Еразм проводив думку, що вони повинні захищати власність, створювати сприятливі умови для господарської діяльності, знищити корупцію на кордонах при ввезенні імпортованої продукції. «Карають злодія, який вкрав чуже майно, однак те ж саме робить державний чиновник, поставлений для того, щоб не було крадіжок». «Купців більше всього допікають і грабують ті, хто для того й призначений, щоб їх в дорозі ніхто не чіпав і не грабував» [2, с. 87].

Отже, Еразм, посилаючись на досвід і традиції різних народів, радив оберігати й захищати господарство, інтереси виробників, бо вони є головною опорою держави, гарантом її стабільності. Він також закликав «...знаходити способи якомога менше обтяжувати бідний люд, звільняти державу від розбійників і злодіїв, зміцнювати та підтримувати незмінну злагоду між своїми підданими». Мислителем ставилися завдання й іншого характеру: піклуватися про процвітання міст (зауважимо: у першу чергу саме міст). Нові міста Еразм уважав головним напрямом економічного прогресу. Є шість тисяч справ, запевняв він, які принесуть славу державцю, а доброму державцю ще й задоволення, радість: «...річки, що течуть незручно, хай відведе в інший бік. Доступ до моря відкриє або закриє, як того вимагають зручності для мешканців. Нехай потурбується про те, щоб занедбані лани оброблялися задля річного врожаю. Ті землі, що обробляються даремно, накаже обробляти інакше...» [2, с. 98].

Еразм наполегливо підкреслював: головним ворогом економічного процвітання є війна, що має руйнівні наслідки не лише морального, але й соціального характеру. «Якщо є десь що-небудь, гідне захоплення – королівство, в якому все і скрізь процвітає, з добре побудованими містами, з ретельно обробленими землями, з найкращими законами, чесними звичаями – подумай: “Якщо я піду туди війною, вся ця благодать буде мною згублена...”» [8, с. 126]. Із такою настановою звертався гуманіст у його «Скарзі миру». Автор твору нагадував: «Війна не закінчується до того часу, поки не ліквідовані всі її наслідки. Мистецтва й ремесла занепадають, обмін і торгівля припиняються...» [8, с. 127]. Еразм застерігав королів проти захоплення військовими походами, проти загарбання чужих територій з метою поповнення державної скарбниці. Усе це, на його думку, неминуче обернеться багатьма втратами, яких можна було б запобігти, переслідуючи мету – стабільність і процвітання.

До соціальної проблематики Еразм звертався і в інших творах. Говорячи про необхідність вирівнювання матеріального статку в суспільстві, він у «Домашніх бесідах» на-

голошував на необхідності допомоги бездолеглим як прояві християнського милосердя, з одного боку, і запобіжному способі уникнення соціальної незлагоди. Також мова йшла про розумну економію – і в державі, і в сім'ї, певній аскетичності звичаїв. Якщо б кожний, як може, допомагав бідним, «...дуже багато з тих, кого гнобить злиденність, жили б краще. А з іншого боку, менше було б дебелих товстунів, якщо б злидні навчили їх скромності та поміркованості» [9, с. 106]. В оповіданні «Благочестиве застілля» вустами одного з учасників бесіди Еразм висловив припущення, що нерівність, бідність є тим випробуванням, яке Бог послав християнам. «Господь для того й одним не додав, іншим же дав надто багато, щоб ті й ті могли продемонструвати добрі якості... Нам він дарує так щедро, щоб, приходячи на допомогу нужденному братові, ми заслужили його, Господа, милість. А бідняки, отримавши підтримку, дякують Богові за нашу доброту» [9, с. 103-104].

Таким чином, Еразм Роттердамський був противником соціальної нерівності, що спричиняє конфлікти й невдоволення, підриває порядок і стабільність. Він із співчуттям ставився до народу, простих трудівників, ремісників і селян, агітував підтримувати ділових людей, державне, як би ми сьогодні сказали, регулювання соціальних відносин. На відміну від автора «Утопії», гуманіст не вважав за потрібне усупільнювати засоби виробництва та навіть вдаватися до радикальних дій щодо приватної власності. Його програма передбачала певною мірою зрівняння статків і створення сприятливих умов для функціонування приватної власності, опору на «середні верстви» у тогочасному розумінні слова. Роль монархічної держави видавалася йому надзвичайно важливою в епоху первісного нагромадження капіталу, а соціально-етичні погляди відповідали свідомості європейського бюргерства в цей непростий час розвитку феодальної системи, її трансформації на основі впровадження нових господарських форм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Год Б.В. Виховання в епоху європейського Відродження (середина XIV – початок XVII століття) / Б.В. Год. – Полтава : АСМІ, 2004. – 464 с.
2. Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя. – М. : Мысль, 2001. – С. 7-106.
3. Кудрявцев О.Ф. Гуманистический идеал общежития: Фичино и Эразм / О.Ф. Кудрявцев // Эразм Роттердамский и его время. – М. : Наука, 1989. – С. 67-78.
4. Мор Т. Утопия / Т. Мор // Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя : [приложение]. – М. : Мысль, 2001. – С. 229-335.
5. Осинковский И.Н. Томас Мор / Осинковский И.Н. – М. : Наука, 1974. – 167 с.
6. Штекли А.Е. Эразм и парижское издание «Утопии» (1517) / А.Е. Штекли // Эразм Роттердамский и его время. – М. : Наука, 1989. – С. 91-111.
7. Эразм Роттердамский. Похвальное слово Глупости / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя : [приложение]. – М. : Мысль, 2001. – С. 133-226.
8. Эразм Роттердамский. Жалоба мира / Эразм Роттердамский // Эразм Роттердамский. Воспитание христианского государя : [приложение]. – М. : Мысль, 2001. – С. 109-130.
9. Эразм Роттердамский. Разговоры запросто / Эразм Роттердамский. – М. : Худож. лит., 1969. – 703 с.

Н.В. Год

Социально-критические мотивы в творчестве гуманиста Эразма Роттердамского

Статья посвящена вопросу о социальном критицизме Эразма Роттердамского и его представлениям о совершенном государстве. Проанализированы основные трактаты гуманиста. Автор делает вывод, что Эразм был противником неравенства и предлагал правителю поддерживать «мир и согласие» в государстве.

N.V. God

The Social and Critical Motifs in the Works by the Humanist Erasmus of Rotterdam

The article deals with the social criticism of Erasmus of Rotterdam and his ideas about the perfect state. The main humanist's treatises are analysed. The author draws the conclusion that Erasmus was against the inequality and proposed to the ruler to maintain «peace and concord» in society.

Стаття надійшла до редакції 28.12.2009.